

ANNA ZELLMA

UNIwersytet WARMIŃSKO-MAZURSKI W OLSZTYNIE

ORCID 0000-0002-3612-3454

PEDAGOGIKA RELIGII W UJĘCIU KS. PROF. ZBIGNIEWA MARKA SJ

Współczesna pedagogika – jako dyscyplina przypisana do dziedziny nauk społecznych – nieustannie poszerza spektrum swoich zagadnień badawczych. Łączy je z humanistycznym wymiarem teorii i praktyki działalności opiekuńczo-wychowawczej wśród dzieci i młodzieży oraz edukacji dorosłych¹. Niejednokrotnie odnosi się do kwestii holistycznego rozwoju osoby, w którym istotną rolę odgrywa sfera religijna. Z tego powodu w badaniach naukowych dotyczących edukacji, wychowania, kształcenia oraz opieki nad dziećmi, młodzieżą i dorosłymi, uwzględnia się różne dyscypliny pedagogiczne². Jedną z nich jest pedagogika religii, której początki sięgają XX wieku. Nazwa tej dyscypliny naukowej została początkowo spopularyzowana głównie w tradycji niemieckiej, posługując się pojęciem „religionspädagogik”³. Istotne jest, że pedagogika religii została powiązana nie tylko z naukami społecznymi, ale również z teologicznymi, w tym z katechetyką⁴.

Powszechnie, za Wernerem Simonem, przyjmuje się, że omawiana dyscyplina naukowa zajmuje się „teorią i praktyką pedagogicznego, katechetycznego i dydaktycznego towarzyszenia religijnemu procesowi nauczania w szkole, rodzinie, wspólnocie i grupach Kościoła, religii i społeczeństwa”⁵. Spektrum zagadnień podejmowanych w ramach pedagogiki religii obejmuje społeczeństwo, rodzinę, szkołę oraz wspólnotę religijną, czyli wszystkie środowiska życia człowieka i ich korelację z wiarą. Pozwala to wyróżnić następujące obszary tematyczne: socjalizację,

---

¹ Zob. i por. M. Nowak, *Podstawy pedagogiki otwartej: ujęcie dynamiczne w inspiracji chrześcijańskiej*. Lublin 1999; B. Śliwerski, *Pedagogika*, w: *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, t. 4, red. T. Pilch, Warszawa 2005, s. 100–102.

² Tamże.

³ Zob. o tym w: Z. Marek, A. Walulik (red.), *Słowniki społeczne. Pedagogika religii*, Kraków 2020; por. B. Milerski, *Pedagogika religii*, w: *Pedagogika. Subdyscypliny i dziedziny wiedzy o edukacji*, red. B. Śliwerski, Gdańsk 2010, s. 45.

⁴ Tamże.

⁵ W. Simon, *Pedagogika religii w Niemczech*, w: *Leksykon pedagogiki religii*, red. C. Rogowski, Warszawa 2007, s. 567.

kształcenie oraz wychowanie w rodzinie, szkole, społeczeństwie i Kościele⁶. Tak definiowana pedagogika religii „w swoich zainteresowaniach ukierunkowuje się na kwestię głębszej refleksji, związanej nie tylko z samym pojęciem religii, ale również z fenomenem religijności, traktowanym wielopłaszczyznowo oraz wieloaspektowo”⁷. Stąd też badacze, prowadząc analizy, odwołują się do zróżnicowanych materiałów i problemów egzystencjalnych, społecznych i religijnych⁸. Za ważne uznają podejmowanie szczegółowych kwestii nie tylko z perspektywy chrześcijaństwa, ale także innych wyznań. Na tej podstawie wypracowują „teorię zachowań przekazywanych i uprawomocnionych religijnie, które we wzajemnej relacji wychowania i nauczania wyznaczają praktykę życiową dzieci, młodzieży i dorosłych w różnych obszarach społecznych, zarówno wewnątrz Kościołów i konfesji, jak i poza nimi, w historii i teraźniejszości”⁹.

W powyższy obszar badawczy wpisuje się również dorobek naukowy ks. prof. Zbigniewa Marka SJ (1947–2024) oraz jego działalność zawodowa. To właśnie w zakresie pedagogiki religii osiągnął swoje najważniejsze sukcesy naukowe, dydaktyczne i organizacyjne. Jego dokonania są szczególnie interesujące poznawczo, ponieważ wyraźnie wpisują się w kolejne etapy jego pracy badawczej i zawodowej ks. prof. Z. Marka SJ.

Poznając życie oraz działalność naukową, dydaktyczną organizacyjną ks. prof. Z. Marka SJ, łatwo dostrzec jego zaangażowanie na rzecz integracji pedagogiki z teologią, katechezy biblijnej z różnymi aspektami wychowania religijnego. Uwidacznia się ono w publikacjach naukowych, popularyzowaniu badań, redagowanych seriach podręczników metodycznych dla nauczyciela i podręczników dla ucznia oraz inicjowaniu niekonwencjonalnych i innowacyjnych działań w zakresie biblijnej edukacji dorosłych. Równolegle – w nawiązaniu do prowadzonych badań naukowych – ks. prof. Z. Marek SJ prowadził zajęcia dydaktyczne (m.in. na Wydziale Teologicznym ATK w Warszawie, a po jej przekształceniu UKSW w Warszawie, na Wydziale Filozoficznym Towarzystwa Jezusowego w Krakowie – obecnie Uniwersytecie Ignatianum w Krakowie). Pełnił również funkcje organizacyjne (m.in.

⁶ Tamże; por. K. Misiaszek, *Pedagogika religii w relacji do szkolnego nauczania religii*, w: *Słowniki społeczne. Pedagogika religii*, red. Z. Marek, A. Walulik, Kraków 2020, s. 51–72.

⁷ D. Charchut, *Znaczenie pedagogiki religii w wychowaniu*, <https://www.pedkat.pl/images/czasopisma/pk17/Art11.pdf>, data dostępu: 22.07.2024 r.; por. B. Milerski, *Pedagogika religii*, w: *Pedagogika. Subdyscypliny i dziedziny wiedzy o edukacji*, red. B. Śliwerski, Gdańsk 2010, s. 45.

⁸ Zob. i por. np. J. Bagrowicz, *Pedagogika religii (religijna)*, w: *Leksykon katechetyczny*, red. J. Kochel, J. Kostorz, Kielce 2022, s. 506–512; tenże, *Pedagogika religii*, w: *Encyklopedia XXI wieku*, t. 4, dz. cyt., s. 242–248; B. Milerski, *Hermeneutyka pedagogiczna. Perspektywy pedagogiki religii*, Warszawa 2011; tenże, *Pedagogika religii*, w: *Pedagogika 1. Podręcznik akademicki*, red. Z. Kwieciński, B. Śliwerski, Warszawa 2005, s. 45–68; C. Rogowski, *Pedagogika religii*, w: *Leksykon pedagogiki religii*, dz. cyt., s. 561–565.

⁹ D. Charchut, art. cyt., s. 1; por. G. Otto, *Was heisst Religionspädagogik*, w: *Religionspädagogik*, t. 1: *Der evangelische Weg*, red. K. Wegenast, München – Gütersloh 1991–1994, s. 364.

dziekana Wydziału Pedagogicznego Wyższej Szkoły Filozoficzno-Pedagogicznej „Ignatianum” i kierownika Katedry)¹⁰. W związku z pracą zawodową aktywnie uczestniczył w pracach Komisji Wychowania Katolickiego Konferencji Episkopatu Polski. Pełnił w niej funkcję konsultora¹¹.

W prezentowanym tekście zostanie podjęta próba identyfikacji kluczowych kwestii z zakresu pedagogiki religii w ujęciu ks. prof. Z. Marka SJ. Stąd też rodzą się tu szczegółowe pytania. Dotyczą one rozumienia tej subdyscypliny naukowej przez wskazanego Autora i jej powiązania z katechetyką. W tym kontekście ważne są również pytania o status metodologiczny pedagogiki religii w ujęciu ks. prof. Z. Marka SJ, w tym o jej przedmiot, źródła i metody pedagogiki religii w ujęciu ks. prof. Z. Marka SJ. Pozwoli to na przedstawienie miejsca i roli, jaką odegrał ten wybitny badacz w rozwoju pedagogiki religii w Polsce.

W celu opracowania problemu określonego w tytule artykułu oraz związanej z nim problematyki zastosowano analizę materiałów źródłowych, a także metody indukcyjną, dedukcyjną i porównawczą, typowe dla prac o charakterze historycznym. Zsyntetyzowano wyniki analiz materiałów źródłowych, na które składają się publikacje ks. prof. Z. Marka SJ.

Z uwagi na ograniczenia objętości artykułu, analizowano tylko najważniejsze publikacje Autora. Podjęte analizy nie pretendują zatem do wyczerpującego opracowania tematyki. Stanowią jedynie wprowadzenie do pogłębionych badań. Koncentrują się wokół najważniejszych kwestii dotyczących pedagogiki religii w ujęciu ks. prof. Z. Marka SJ. W przyszłości tematyka ta zasługuje na pogłębione i wieloaspektowe opracowanie.

1. Wokół rozumienia pedagogiki religii i jej relacji do katechetyki

W konceptualizacji pedagogiki religii istotną rolę odgrywa jej relacja w bezpośrednim odniesieniu do katechetyki. Ks. prof. Z. Marek SJ w wielu miejscach odwołuje się do wyżej przytoczonych definicji pedagogiki religii. Traktuje je jako punkt odniesienia we właściwym rozumieniu pedagogiki religii i jej relacji do katechetyki¹². Autor rzetelnie dowodzi, że pojęcie „pedagogika religii” zrodziło się na

¹⁰ Zob. szerzej o tym w: A. Hajduk, *Marek Zbigniew*, w: *Słownik katechetyków polskich XX wieku*, red. R. Czekalski, przy współpracy Z. Marka, R. Murawskiego, Warszawa 2003, s. 148–152; por. A. Hajduk, J. Mółka (red.), *Pedagogika wiary. Książka dedykowana Księdzu Profesorowi Zbigniewowi Markowi SJ w 60. Rocznicę urodzin i 35. Rocznicę kapłaństwa*, Kraków 2007, s. 11–23; J. Mółka, A. Walulik, *Wprowadzenie*, w: *Septuaginta pedagogiczno-katechetyczna. Księga jubileuszowa dedykowana Księdzu Profesorowi dr. hab. Zbigniewowi Markowi SJ w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. A. Walulik, J. Mółka, Kraków 2017, s. 15–17.

¹¹ Tamże.

¹² Zob. i por. Z. Marek, *Autonomia pedagogiki religii*, „Studia Katechetyczne” 12 (2016), s. 19–33; tenże, *Podstawy pedagogiki religii*, Kraków 2022, s. 66–79.

gruncie teologicznej refleksji nad wychowaniem, prowadzonej przez niemieckich teologów i pedagogów¹³. Stwierdza przy tym, że „po nich problematyką tą zaczęli interesować się przedstawiciele innych krajów, w tym także Polski”¹⁴.

Ks. prof. Marek SJ słusznie nie tylko zwraca uwagę na stosowanie zróżnicowanej terminologii w definiowaniu pedagogiki religii, ale także na integralnie z tym związane błędy metodologiczne i merytoryczne. Za skrajny przypadek uznaje zamienne posługiwanie się pojęciami: „katechetyka” i „pedagogika religii”¹⁵. „Zabieg ten – zdaniem ks. prof. Z. Marka SJ – sugeruje uznawanie ich za jedną dyscyplinę, co w rzeczywistości nie odpowiada ich charakterowi i specyfice. Zastępowanie pojęcia «katechetyka» terminem «pedagogika religii» było wyrazem dostrzegania roli, jaką w procesach katechetycznych spełnia psychologia czy pedagogika”¹⁶ czy też koniecznością poszerzania przekazu wiedzy religijnej o aspekty wychowawcze¹⁷.

Ks. prof. Z. Marek SJ stwierdza, że

zamienne posługiwanie się pojęciem „katechetyka” i „pedagogika religii” wydaje się nieuzasadnione. Wynika to z tożsamości katechetyki, która osadzona jest w działalności Kościoła, czego nie można powiedzieć o pedagogice religii. Charakterystycznym rysem katechetyki jest to, iż jako dyscyplinarna nauka pozostaje ściśle powiązana z teologią pastoralną. Nie jest ona (jak cała teologia) nauką „czystą” (nie zmierza do wiedzy dla niej samej), ale praktyczną. W zakresie badań katechetyka posiada, podobnie jak inne nauki teologiczne, autonomię, która nie jest jednak bezwzględna. Wynika to (...) z założenia, że w badaniach teologicznych dopuszcza się „ingerencję nauczycielskiego urzędu Kościoła, który ocenia wyniki prac teologa, a niekiedy wpływa również na proces jego poszukiwań”. Nie bez znaczenia jest też i to, że przedmiotem badań katechetyki jest tajemnica Boga i Jego związku z człowiekiem. Katechetyka zajmuje się także możliwościami kształtowania człowieka wierzącego, rozwijaniem jego życia wiarą religijną, przyjmowaniem zbawczego orędzia Boga. Dlatego też jej celem jest poznanie prowadzące do podjęcia określonego działania dokonującego się we wspólnocie Kościoła, który ma prawo je oceniać¹⁸.

Tak więc zdaniem ks. prof. Z. Marka SJ katechetyka jest kościelną refleksją naukową nad przekazem treści wiary. I chociaż ta subdyscyplina nauk teologicznych ma wyraźny charakter interdyscyplinarny, który uwidacznia się m.in. w korzystaniu zarówno z metod, jak i dorobku nie tylko nauk teologicznych, ale także humanistycznych i społecznych, to jednak w odróżnieniu od pedagogiki religii w badaniach

¹³ Szerzej o tym zob. w: Z. Marek, *Podstawy pedagogiki religii*, dz. cyt., s. 66–69.

¹⁴ Z. Marek, *Autonomia pedagogiki religii*, art. cyt., s. 22–25.

¹⁵ Tamże.

¹⁶ Z. Marek, *Tożsamość pedagogiki religii*, „Paedagogia Christiana” 31 (2013) 1, s. 95.

¹⁷ Tamże.

¹⁸ Tamże, s. 96.

katechetyków ważne miejsce zajmuje odniesienie do Urzędu Nauczycielskiego Kościoła i weryfikacja prac teologa – katechetyka przez ten Urząd¹⁹.

W odróżnieniu od katechetyki, pedagogika religii dąży do pełnej autonomii, co wyraźnie dostrzega i rzetelnie analizuje ks. prof. Z. Marek SJ. Zdaniem tego Autora,

z tego, że (...) [pedagogika religii] jest zarówno nauką teologiczną, jak też pozateologiczną, wynika możliwość korzystania z różnych źródeł badawczych: religijnych jak i humanistycznych. Pedagogika religii przez to, że korzysta ze źródeł religijnych (Bożego objawienia), staje się nauką normatywną ściśle powiązaną z naukami teologicznymi. Natomiast dzięki możliwości korzystania ze źródeł dostępnych naukom humanistycznym (psychologii, socjologii, pedagogice) staje się nauką empiryczną²⁰.

Na tej podstawie ks. prof. Z. Marek SJ słusznie zauważa, że między katechetyką i pedagogiką religii zachodzą zależności, a nadto punkty styczne oraz odróżniające obie dyscypliny²¹. Wiedza czerpana z Bożego objawienia wymaga uzupełnienia, zwłaszcza w kwestiach związanych z poszukiwaniem odpowiedzi na pytania egzystencjalne i rozwiązywaniem problemów wynikających z aktywności wychowanków w różnych środowiskach społecznych. Stąd też słusznie ks. prof. Z. Marek SJ zauważa, że pedagogika religii ma swoją specyfikę, która wynika z bezpośredniego powiązania tej dyscypliny naukowej z innymi dyscyplinami naukowymi i opisywania badanej rzeczywistości z uwzględnieniem nie tylko perspektywy teologicznej, ale także humanistycznej i społecznej²². Co więcej, takie podejście metodologiczne warunkuje konieczność współdziałania pedagogów religii z przedstawicielami innych dyscyplin naukowych²³.

2. Status metodologiczny pedagogiki religii

Kolejną kwestią, której ks. prof. Z. Marek SJ poświęca wiele uwagi, jest status metodologiczny pedagogiki religii. W jego publikacjach naukowych znajdują się rzetelne wyjaśnienia, w których dowodzi, że współcześnie pedagogika religii jest subdyscypliną naukową usytuowaną na pograniczu pedagogiki i teologii²⁴. Autor wskazuje na jej charakter interdyscyplinarny. Trafnie zauważa, że pedagogika religii, „częściowo wpisana jest także w teologię praktyczną”²⁵. Stąd też postrzega

¹⁹ Tamże, s. 96–97.

²⁰ Tamże.

²¹ Z. Marek, *Autonomia pedagogiki religii*, art. cyt., s. 25–27.

²² Tamże; por. Z. Marek, *Podstawy pedagogiki religii*, dz. cyt., s. 69–80.

²³ Tamże.

²⁴ Z. Marek, *Autonomia pedagogiki religii*, art. cyt., s. 23.

²⁵ Tamże.

„pedagogikę religii jako dyscyplinę «współczesnej humanistyki i nowocześnie rozumianej teologii, która wykorzystuje hermeneutyczną perspektywę do opisu rzeczywistości wychowawczej»”²⁶.

Według ks. prof. Z. Marka SJ badania naukowe prowadzone w ramach pedagogiki religii koncentrują się na analizowaniu i opisywaniu sytuacji wychowawczych w wymiarze religijnym oraz w kategoriach światopoglądu religijnego. Skupiają się wokół kształcenia i rozwijania w wychowankach umiejętności interpretowania – w świetle treści i zasad swej religii (wyznawanej wiary) – empirycznie poznawanych spraw ludzkiego życia²⁷. Na tej podstawie ks. prof. Z. Marek SJ trafnie zauważa, że przedmiotem prowadzonych badań w pedagogice religii jest naukowa „refleksja nad teorią i praktyką pedagogicznego, katechetycznego i dydaktycznego towarzyszenia szeroko rozumianym procesom edukacji i socjalizacji religijnej”²⁸.

Dalej Autor dowodzi, że „pedagogika religii swym zakresem badawczym obejmuje z jednej strony obejmuje rzeczywistość badaną przez nauki teologiczne: odwoływanie się do życia religijnego człowieka, w tym przekazu wiary, a z drugiej zajmuje się przebiegiem i uwarunkowaniami procesów nauczania i wychowania religijnego. Bada więc rzeczywistość która daje się opisywać, objaśniać, potwierdzać, inspirować oraz animować w praktyce pedagogicznej”²⁹. Pedagogika religii, jak trafnie stwierdza ks. prof. Z. Marek SJ, „w swych badaniach korzysta zarówno ze źródeł religijnych jak i humanistycznych”³⁰ w celu „rozwijania teorii kształcenia religijnego oraz socjalizacji religijnej w obszarze życia Kościoła, rodziny, szkoły i społeczeństwa. To z kolei sprawa, że korzystając ze źródeł religijnych (Bożego objawienia) staje się nauką normatywną ściśle powiązaną z naukami teologicznymi. Kiedy natomiast korzysta ze źródeł dostępnych naukom humanistycznym (psychologii, socjologii, pedagogiki) staje się nauką empiryczną. W konsekwencji pedagogika religijna jest dyscypliną normatywno-empiryczną”³¹, co ma kluczowe znaczenie nie tylko dla teorii, ale także dla praktyki.

Nie bez znaczenia jest również to, że w analizie statusu metodologicznego pedagogiki religii ks. prof. Z. Marek SJ odnosi się do dyskusji nad samym terminem tej dyscypliny³². Przywołuje zarówno zwolenników, jak i przeciwników, a także rozważa różne propozycje jej nazwy, takie jak „pedagogika religijna”, „pedagogika chrześcijańska”, „pedagogika katolicka”, „pedagogika protestancka” czy

²⁶ Tamże.

²⁷ Tamże; Z. Marek, *Autonomia pedagogiki religii*, art. cyt., s. 25–27.

²⁸ Z. Marek, *Autonomia pedagogiki religii*, art. cyt., s. 24.

²⁹ Tamże.

³⁰ Tamże.

³¹ Tamże.

³² Z. Marek, *Podstawy pedagogiki religii*, dz. cyt., s. 87–89; por. Z. Marek, A. Walulik, *Pedagogika katolicka w perspektywie pedagogiki transcendentnej*, „Horyzonty Wychowania” 16 (2017), s. 125–141.

„pedagogika prawosławna”³³. Kluczowym elementem tych rozważań są punkty zbieżne dla każdej religii chrześcijańskiej. Dotyczą one celów wychowania, które odwołują się do wiedzy nadprzyrodzonej, mającej swoje źródło w Bożym objawieniu.

W tym kontekście Autor trafnie zauważa, że „zakresu badań pedagogiki religii nie można zawężyć do normatywności wyznaniowej, gdyż jej wyznacznikiem są badania procesów edukacji i socjalizacji religijnej”³⁴. Zdaniem ks. prof. Z. Marka SJ

pedagogika religii (w chrześcijańskim rozumieniu) zmierza do podejmowania inspirowanych Bożym objawieniem wspólnych wszystkim wyznaniom i odłamom chrześcijaństwa działań wychowawczych. Tym samym przyjmuje ona postać interkonfesyjną. To z kolei domaga się szerokiego ujęcia przedmiotu, który nie powinien być zawężany ani przez wymogi nauczania religii, ani przez podejście eklezjocentryczne³⁵.

Na tej podstawie, jak dowodzi ks. prof. Z. Marek SJ, zostaje jasno określony przedmiot badań pedagogiki religii. Obejmuje on „wszystkie warianty procesów uczenia się i kształcenia – zreflektowane i niezreflektowane metodycznie, zinstytucjonalizowane i pozainstytucyjne, zorientowane na religię chrześcijańską i dialog między religiami”³⁶. Konsekwentnie Autor w zakresie swoich badań nawiązuje zarówno do rzeczywistości boskiej, jak i ludzkiej³⁷. Będąc wnikliwym badaczem, dostrzega znaczenie pedagogiki ogólnej i jej subdyscyplin (np. teorii wychowania, pedagogiki społecznej), filozofii, teologii i katechetyki³⁸. Niejednokrotnie też wskazuje na potrzebę większego dowartościowania antropologiczno-filozoficznych podstaw, które odgrywają ważną rolę w badaniu i formułowaniu zasad i teorii edukacji, kształcenia, wychowania, a w sposób szczególny interpretowania ludzkiej egzystencji w świetle treści religijnych³⁹.

Konsekwentnie ks. prof. Z. Marek SJ stwierdza, że pedagogika religii w swych chrześcijańskich strukturach wyrasta z filozoficzno-społeczno-teologicznego systemu nazywanego personalizmem chrześcijańskim i dlatego jej głównym przedmiotem badań jest człowiek widziany nie tylko horyzontalnie (w kategoriach czasowych), ale także weretykalnie (w kategoriach nadprzyrodzonych), czyli jako

---

³³ Tamże; por. R. Chałupniak, *Między katechezą a religioznawstwem. Nauczanie religii katolickiej w szkole publicznej w Niemczech w latach 1945–2000*, Opole 2005; B. Milerski, *Metodologia pedagogiki religii*, w: *Słowniki społeczne. Pedagogika religii*, dz. cyt., s. 93.

³⁴ Z. Marek, *Autonomia pedagogiki religii*, art. cyt., s. 25.

³⁵ Tamże.

³⁶ Tamże.

³⁷ Zob. i por. Z. Marek, *Formacja (chrześcijańska) pedagogicznym wspomaganem rozwoju osoby*, art. cyt. s. 25–38; tenże, *Religia: pomoc czy zagrożenie dla edukacji?*, Kraków 2014; tenże, *Religia, poznanie, duchowość w wychowaniu*, „*Studia Paedagogica Ignatiana*” 20 (2017) 2, s. 19–59.

³⁸ Z. Marek, *Autonomia pedagogiki religii*, art. cyt., s. 25; por. B. Milerski, *Metodologia pedagogiki religii*, art. cyt., s. 91–114.

³⁹ Z. Marek, *Autonomia pedagogiki religii*, art. cyt., s. 25–27.

istota stworzona przez Boga i powołana do życia z Nim⁴⁰. W ujęciu tym ks. prof. Z. Marek SJ słusznie dopatruje się „połączenia wizji człowieka opisywanego przez nauki społeczne i humanistyczne z jego wizją przedstawianą przez nauki teologiczne”⁴¹. Dalej Autor kompetentnie dowodzi, że

(...) obie dyscypliny zakładają wspomaganie osoby w dążeniu i osiągnięciu dobra – szczęścia, ale jest ono przez nie różnie rozumiane. Rozbieżności te pedagogika religii usiłuje niwelować, tłumacząc, że codzienna troska człowieka o własny rozwój nie stoi w sprzeczności z rozwojem prowadzącym do osiągnięcia życia wiecznego, jaki proponują nauki teologiczne. Przeciwnie, wyrastające z rozwoju osoby dobro może zostać utrwalone i powiększone przez udział w nieśmiertelności. Pedagogika religii, jak zauważa Autor, wskazuje na warunek, jaki człowiek winien spełnić. Jest nim kierowanie się moralnością wyrastającą z personalizmu uznającego Boga za źródło i ośrodek wszelkiego istnienia⁴².

W takim rozumieniu statusu naukowego pedagogiki religii uwidacznia się jej specyfika. Co ważne, wynika ona z przyjętych założeń filozoficzno-społeczno-teologicznych, w tym z postrzegania człowieka nie tylko w kategoriach horyzontalnych, ale także wertykalnych⁴³.

W odniesieniu do powyższych kwestii ks. prof. Z. Marek SJ trafnie stwierdza, że pedagogika religii jako teoria i praktyka, zajmująca się szeroko rozumianymi procesami edukacji i socjalizacji religijnej, koncentruje się na refleksji nad codziennymi warunkami i przebiegiem rozwoju osoby. Autor precyzuje, że przedmiotem badań prowadzonych w ramach tej subdyscypliny naukowej są zorientowane na rozwój i dobro człowieka „formy i warianty kształcenia (...), które zostają objaśniane rzeczywistością religijną”⁴⁴. Słusznie w tym kontekście dostrzega punkty styeczne między pedagogiką religii a naukami o wychowaniu⁴⁵. Zauważa, że pedagogika religii rozpatruje wszystkie kwestie związane z nauczaniem i uczeniem się oraz

⁴⁰ Z. Marek, *Podstawy pedagogiki religii*, dz. cyt., s. 81-86; zob. także i por. A. Aleksiejuk, Z. Marek, B. Milerski, *Pedagogika religii w Polsce*, w: *Słowniki społeczne. Pedagogika religii*, dz. cyt., s. 33-49; Z. Marek, A. Walulik, *What morality and religion have in common with health? Pedagogy of religion in the formation of moral competence*, „Journal of religion and health” 60 (2021) 5, pp. 3130-3142.

⁴¹ Z. Marek, *Podstawy pedagogiki religii*, dz. cyt., s. 87.

⁴² Tamże.

⁴³ Warto dodać, że ks. prof. Z. Marek SJ w prowadzonych badaniach wielokrotnie wskazuje na potrzebę integralnego podejścia do edukacji religijnej oraz wychowania religijnego i moralnego. Zob. np. Z. Marek, *Potencjał religijny wnoszony do wychowania integralnego*, „Pedagogika Społeczna” 14 (2015) 4, s. 9-20; Z. Marek, A. Walulik, *Ewangelia inspiracją dla nauk o wychowaniu*, „Horyzonty Wychowania” 18 (2019), s. 95-108; Z. Marek, J. Mółka, M. Szymańska, *Moral Upbringing in the Processes of Religious Education*, „Multidisciplinary Journal of School Education” 2018 nr 2, s. 31-51.

⁴⁴ Z. Marek, *Podstawy pedagogiki religii*, dz. cyt., s. 88.

⁴⁵ Tamże, s. 88-89.

wychowaniem w relacjach z religią. Pod tym określeniem Autor rozumie „oparte na źródłach religijnych zjawisko nauczania i uczenia się (kształcenie) oraz wychowania. Odnosi się ono do ogółu oddziaływań służących uzyskiwaniu opartych na treściach religijnych kompetencji harmonijnego życia z innymi osobami oraz umiejętności religijnego interpretowania codzienności”⁴⁶.

Przedmiot badań pedagogiki religii obejmuje „«edukacyjny potencjał różnych postaci religii oraz procesy kształcenia (nauczania i wychowania) religijnego i socjalizacji religijnej we wspólnocie religijnej (Kościele), rodzinie, szkole i społeczeństwie»”⁴⁷, co wyraźnie uwidacznia jej odrębność. Zdaniem ks. prof. Z. Marka SJ, istotne przy tym są również kwestie związane z promowaniem kształcenia religijnego, które stwarza przestrzeń do stawiania pytań egzystencjalnych i poszukiwania odpowiedzi, motywuje do refleksji i pracy nad sobą, wspomaga działania związane z wartościowaniem, kształtowaniem obrazu Boga i duchowością oraz wychowaniem religijnym i moralnym, a przez to służy integralnemu rozwojowi osoby⁴⁸.

To właśnie kwestie związane z procesem wychowania religijnego i formacji w rodzinie i szkole postrzega Autor za kluczowy przedmiot badań pedagogiki religii. Do nich słusznie ks. prof. Z. Marek SJ zalicza m.in. „wspomaganie wychowania w nabywaniu umiejętności postrzegania i objaśniania ludzkiej egzystencji treściami konkretnej religii”⁴⁹ czy też kompetencji aksjologicznych i społecznych wzbogaconych o umiejętność korzystania z treści religijnych w codziennych życiowych doświadczeniach⁵⁰. Innymi słowy, dla ks. prof. Z. Marka SJ przedmiotem badań pedagogiki religii jest „szeroko rozumiana edukacja religijna wespół z jej charakterystycznymi składowymi. Odmiennosc jej przedmiotu badań wynika z tego, że brane są w niej również aspekty niedostępne naukom społecznym”⁵¹. Tak ukierunkowane analizy dotyczące specyfiki przedmiotu badań pedagogiki religii Autor doprecyzowuje opisując źródła i metody, z jakich korzystają badacze reprezentujący tę dyscyplinę naukową. Co ważne, w wielu publikacjach rzetelnie analizuje wyżej wymienione kwestie, zwracając uwagę na ich znaczenie w holistycznym rozwoju człowieka⁵².

⁴⁶ Tamże, s. 89.

⁴⁷ Tamże; por. B. Milerski, *Pedagogika religii*, w: *Pedagogika 1. Podręcznik akademicki*, dz. cyt., s. 45–46.

⁴⁸ Zob. Z. Marek, *Duchowość, religia i wychowania*, „Pedagogika Społeczna” 14 (2015) 1, s. 9–22; tenże, *Edukacja religijna w poszukiwaniu odpowiedzi na egzystencjalne pytania człowieka*, „Paedagogia Christiana” 40 (2017) 2, s. 11–32; tenże, *Pedagogia i pedagogika ignacjańska (jezuicka)*, „Horyzonty Wychowania” 20 (2021) 56, s. 11–21; por. K. Dyrek, Z. Marek, *Edukacja do przebaczenia w pedagogii ignacjańskiej*, „Paedagogia Christiana” 38 (2016) 2, s. 61–84.

⁴⁹ Z. Marek, *Podstawy pedagogiki religii*, dz. cyt., s. 98–99.

⁵⁰ Tamże.

⁵¹ Tamże, s. 117.

⁵² Zob. i por. np. Z. Marek, *Autorytet w teorii i praktyce towarzyszenia wychowawczego*, „Studia Paedagogica Ignatiana” 20 (2017) 5, s. 231–248; tenże, *Duchowość chrześcijańska w kształtowaniu*

Ks. prof. Z. Marek SJ słusznie zauważa, że

specyfika pedagogiki religii za dyscyplinę empiryczną, normatywną i ukierunkowaną na działanie, a umocowanej na styku nauk teologicznych i pedagogicznych, upoważnia do korzystania w prowadzonych badaniach zarówno ze źródeł dostępnych naukom społecznym, jak też naukom teologicznym⁵³.

Za pomocą badań empirycznych (w tym socjologicznych, faktograficznych) można bowiem dokonywać pomiaru specyfiki stylu ludzkiego życia, który wyznaczają zarówno normy życia społecznego, jak też religijnego. Służy temu „wykorzystanie źródeł naturalnych, które określają warunki życia w harmonii z sobą i innymi ludźmi”⁵⁴. Natomiast źródła nadnaturalne (nadprzyrodzone) – jak trafnie zauważa ks. prof. Z. Marek SJ – spełniają ważną rolę w teologicznej refleksji nad Bożym objawieniem, które zajmuje ważne miejsce w edukacji religijnej⁵⁵.

W tym miejscu należy zwrócić uwagę na metodologię prowadzonych badań, gdyż – jak trafnie zauważa Autor – ona nadaje dyscyplinie własny status naukowy. Zdaniem ks. Z. Marka w pedagogice religii „chodzi o dobór takich metod badawczych, które umożliwią prowadzenie badań faktograficznych nad praktykami religijnymi”⁵⁶ oraz o analizę „egzystencjalnego i dziejowego procesu scalenia horyzontów poznawczych dotyczących rzeczywistości życia naturalnego i religijnego”⁵⁷. Stąd też w badaniach z zakresu pedagogiki religii wykorzystuje się metody, które służą teoretyczno-systematyzującemu, historycznemu, porównawczemu, teologiczno-filozoficznemu czy empirycznemu poznawaniu rzeczywistości⁵⁸. Co więcej, pedagodzy religii wzbogacają je zarówno o badania ilościowe, jak i jakościowe. W tym celu korzystają m.in. z kwestionariuszy ankiet, wywiadów, obserwacji oraz analizy szeroko rozumianych biografii i narracji, w tym techniki analizy proksemicznej. „Ta szeroka paleta metod badawczych – jak podkreśla ks. Z. Marek SJ – umożliwia prowadzenie badań wykraczających poza naturalne wyjaśnianie ludzkiej egzystencji”⁵⁹.

---

dojrzałego człowieka, „Forum Pedagogiczne” 9 (2019) nr 2/1, s. 47–62; tenże, *Formacja (chrześcijańska) pedagogicznym wspomaganie rozwoju osoby*, „Studia z Teorii Wychowania” 11 (2020) 2, s. 25–38; tenże, *Osiąganie dojrzałości moralnej*, „Studia Paedagogica Ignatiana” 19 (2016) 1, s. 39–56; tenże, *Potencjał religijny wnoszony do wychowania integralnego*, „Pedagogika Społeczna” 14 (2015) 4, s. 9–20; tenże, *Wychowanie integralne stosowania rozwoju osoby*, „Edukacja Elementarna w Teorii i Praktyce” 12 (2017) 1, s. 31–47.

⁵³ Z. Marek, *Podstawy pedagogiki religii*, dz. cyt., s. 117–118.

⁵⁴ Tamże, s. 118.

⁵⁵ Tamże.

⁵⁶ Tamże.

⁵⁷ Tamże.

⁵⁸ Tamże.

⁵⁹ Tamże, s. 119.

W związku z powyższymi kwestiami Autor zwraca uwagę na cele pedagogiki religii. Słusznie uznaje je za kluczowe w rzetelnym określeniu statusu metodologicznego tej dyscypliny naukowej. Trafnie do nich zalicza i rzetelnie opisuje: 1. tworzenie teorii pedagogicznej, która wyrasta ze zdobywanej nowej wiedzy o związkach edukacji religijnej z wychowaniem społecznym i moralnym; 2. tworzenie koncepcji pedagogicznej będącej alternatywą dla budowanych na innych założeniach koncepcji pedagogicznych⁶⁰. Do osiągnięcia tych celów służy badanie takich zagadnień jak np. społeczno-kulturowe uwarunkowania edukacji religijnej i wychowania religijnego, wspieranie wychowanków w otwieraniu się na transcendencję, towarzyszenie dzieciom, młodzieży i dorosłym w osiąganiu dojrzałości ludzkiej i chrześcijańskiej⁶¹. To szerokie spektrum zagadnień, na które wskazywał Autor, wzmacnia status metodologiczny pedagogiki religii, podkreślając jej interdyscyplinarność oraz kluczowe znaczenie dla społeczeństwa.

Zakończenie

Zaprezentowane powyżej najważniejsze kwestie ilustrują jakość twórczości naukowej ks. prof. Z. Marka SJ w zakresie pedagogiki religii. Potwierdzają one rzetelność prowadzonych przez niego analiz oraz poprawność merytoryczną i metodologiczną. Wpisują się także we współczesny dyskurs dotyczący pedagogiki religii. Korespondują też z szerokim spektrum zagadnień z zakresu edukacji religijnej, wychowania religijnego i moralnego, katechezy biblijnej oraz pedagogiki ignacjańskiej, które były przedmiotem badań ks. Z. Marka SJ. Co ważne, tę ostatnią kwestię autor rozpatrywał w kategoriach nurtu pedagogiki religii.

Poglądy ks. prof. Z. Marka SJ na temat pedagogiki religii stanowią solidną podstawę do dalszych pogłębionych badań. Mają one szczególne znaczenie w obecnej sytuacji społecznej i kulturowej w Polsce, w tym zmian dotyczących edukacji religijnej w polskiej szkole. We wszystkich analizach prowadzonych przez Autora uwidacznia się jego doskonała znajomość problematyki oraz literatury przedmiotu (nie tylko polskiej, ale także obcej, zwłaszcza niemieckiej). Podejmowane problemy i propozycje prowadzenia badań z zakresu pedagogiki religii wzbogacają znacznie

⁶⁰ Tamże, s. 125–126.

⁶¹ Zagadnieniom tym ks. prof. Z. Marek SJ poświęcał wiele uwagi w prowadzonych badaniach teoretyczno-systematyzujących, historycznych, porównawczych, teologiczno-filozoficznych. Zob. i por. np. Z. Marek, *Dziecko w świecie wartości*, „Edukacja Elementarna w Teorii i Praktyce” 17–18 (2010) 3–4, s. 81–86; tenże, *Nauczyciel jako osoba kształtująca proces moralnego wychowania młodzieży*, „Studia Gdańskie” 18–19 (2006), s. 162–170; tenże, *Odkrywanie własnej godności formą wspierania rozwoju osoby*, „Roczniki Pastoralno-Katechetyczne” 58 (2011) 3, s. 79–89; tenże, *Ojcostwo w wychowaniu*, „Horyzonty Wychowania” 21 (2022) 58, s. 45–55; tenże, *Wychowanie religijne wsparciem osiągania dojrzałości osobowej*, „Colloquia Theologica Ottoniana” 2 (2004), s. 73–81; tenże, *Walor edukacyjny pedagogiki towarzyszenia*, „Studia Paedagogica Ignatiana” 26 (2023) 4, s. 57–74.

dotychczasowy sposób i zakres merytoryczny tej dyscypliny naukowej w Polsce. Co ważne, mają charakter ponadczasowy. Stanowią ciekawą propozycję badawczą również dla katechetów. Szczegółowe zagadnienia dotyczące realizacji badań, zwłaszcza jakościowych, odpowiadają na zainteresowania współczesnych pedagogów religii. Mogą okazać się pomocne dla badaczy, którzy inspirowani twórczością ks. Z. Marka SJ podejmą wnikliwą analizę teoretyczno-empiryczną wybranych kwestii związanych z edukacją religijną, wychowaniem religijnym i moralnym oraz pedagogiką ignacjańską. Tak więc warto w przyszłości sięgać do twórczości ks. Z. Marka SJ, odkrywając na nowo wartość naukową i praktyczną pedagogiki religii.

Streszczenie

Pedagogika religii jest subdyscypliną wyodrębnioną w dziedzinie nauk społecznych, w ramach dyscypliny pedagogika. Posiada ona liczne punkty styczności z teologią i naukami o wychowaniu. Analizy podjęte w niniejszym artykule bazują na twórczości naukowej ks. prof. Zbigniewa Marka SJ. Zmierzają do ukazania współczesnego rozumienia pedagogiki religii w ujęciu tego Autora. W związku z tym najpierw zaprezentowano przyjęte przez niego rozumienie pedagogiki religii i jej relacji do katechetyki. Następnie analizowano podejmowane przez ks. prof. Z. Marka SJ kwestie dotyczące statusu metodologicznego pedagogiki religii. Doceniając wkład Autora w rozwój tej subdyscypliny naukowej, zwrócono uwagę na antropologiczno-filozoficzne podstawy pedagogiki religii oraz jej przedmiot, źródła i metody. Wskazano również na cele pedagogiki religii. Koncentrują się one wokół teorii i praktyki edukacji religijnej, wychowania religijnego, wychowania moralnego, formacji i duchowości, warunkowanych społeczno-kulturowymi czynnikami, a także otwierania wychowanków na transcendencję i wspierania w osiąganiu dojrzałości. Cele te znajdują swoje ukonkretnienie w tworzeniu nurtów i koncepcji pedagogicznych inspirowanych religią.

Słowa kluczowe: pedagogika religii, Zbigniew Marek, edukacja religijna, wychowanie moralne, wychowanie religijne, formacja, duchowość.

Summary

Pedagogy of religion as seen by Fr Zbigniew Marek SJ

The pedagogy of religion is a sub-discipline set apart in the field of social sciences, in the discipline of pedagogy. It has many points of contact with theology and the sciences of upbringing. The analyses undertaken in this article are based on the scientific work of Fr Zbigniew Marek SJ. They aim to show the contemporary understanding of the pedagogy of religion in the view of this Author. Therefore, firstly the understanding of the pedagogy of religion and its relation to catechetics adopted by him is presented. Then, the issues undertaken by Fr. Prof. Z. Marek SJ concerning the methodological status of the pedagogy of religion were analysed. Appreciating the author's contribution to the development of this scientific sub-discipline, attention was paid to the anthropological-philosophical foundations of the pedagogy of religion and its object, sources, and methods. The objectives of the pedagogy of religion are also indicated. They focus on the theory and practice of

religious education, religious upbringing, moral upbringing, formation, and spirituality, conditioned by socio-cultural factors, and opening up the pupils to transcendence and supporting them in reaching maturity. They find concretisation in creating pedagogical currents and concepts inspired by religion.

Keywords: pedagogy of religion, Zbigniew Marek, religious education, moral education, religious education, formation, spirituality.

Riassunto

La pedagogia della religione vista da padre Zbigniew Marek SJ

La pedagogia della religione è una sottodisciplina a sé stante nel campo delle scienze sociali, nella disciplina della pedagogia. Ha molti punti di contatto con la teologia e le scienze dell'educazione. Le analisi intraprese in questo articolo si basano sul lavoro scientifico di P. Zbigniew Marek SJ. Esse mirano a mostrare la comprensione contemporanea della pedagogia della religione secondo il punto di vista di questo autore. Pertanto, in primo luogo viene presentata la comprensione della pedagogia della religione e la sua relazione con la catechesi da lui adottata. Poi, sono state analizzate le questioni intraprese da P. Prof. Z. Marek SJ riguardo allo status metodologico della pedagogia della religione. Apprezzando il contributo dell'autore allo sviluppo di questa sottodisciplina scientifica, si è prestata attenzione ai fondamenti antropologico-filosofici della pedagogia della religione e al suo oggetto, alle sue fonti e ai suoi metodi. Vengono inoltre indicati gli obiettivi della pedagogia della religione. Essi si concentrano sulla teoria e sulla pratica dell'educazione religiosa, dell'educazione religiosa, dell'educazione morale, della formazione e della spiritualità, condizionate da fattori socio-culturali, che aprono gli alunni alla trascendenza e li sostengono nel raggiungimento della maturità. Esse trovano concretizzazione nella creazione di correnti e concetti pedagogici ispirati alla religione.

Parole chiave: pedagogia della religione, Zbigniew Marek, educazione religiosa, educazione morale, educazione religiosa, formazione, spiritualità.

Bibliografia

- Aleksiejuk A., Marek Z., Milerski B., *Pedagogika religii w Polsce*, w: Z. Marek, A. Walulik (red.), *Słowniki społeczne. Pedagogika religii*, Kraków 2022, s. 33–49.
- Bagrowicz J., *Pedagogika religii*, w: T. Pilch (red.), *Encyklopedia XXI wieku*, t. 4, Warszawa 2005, s. 242–248.
- Bagrowicz J., *Pedagogika religii (religijna)*, w: J. Kochel, J. Kostorz (red.), *Leksykon katechetyczny*, Kielce 2022, s. 506–512.
- Chałupniak R., *Między katechezą a religioznawstwem. Nauczanie religii katolickiej w szkole publicznej w Niemczech w latach 1945–2000*, Opole 2005.
- Charchut D., *Znaczenie pedagogiki religii w wychowaniu*, <https://www.pedkat.pl/images/czasopisma/pk17/Art11.pdf>, data dostępu: 22.07.2024 r.
- Dyrek K., Marek Z., *Edukacja do przebaczenia w pedagogii ignacjańskiej*, „Pedagogia Christiana” 38 (2016) 2, s. 61–84.
- Hajduk A., *Marek Zbigniew*, w: R. Czekalski, przy współpracy Z. Marka, R. Murawskiego (red.), *Słownik katechetyków polskich XX wieku*, Warszawa 2003, s. 148–152.

- Hajduk A., Mólka J. (red.), *Pedagogika wiary. Książka dedykowana Księdzu Profesorowi Zbigniewowi Markowi SJ w 60. rocznicę urodzin i 35. rocznicę kapłaństwa*, Kraków 2007, s. 11–23.
- Marek Z., *Walor edukacyjny pedagogiki towarzyszenia*, „Studia Paedagogica Ignatiana” 26 (2023) 4, s. 57–74.
- Marek Z., *Wychowanie religijne wsparciem osiągania dojrzałości osobowej*, „Colloquia Theologica Ottoniana” 2 (2004), s. 73–81.
- Marek Z., *Autonomia pedagogiki religii*, „Studia Katechetyczne” 12 (2016), s. 19–33.
- Marek Z., *Autorytet w teorii i praktyce towarzyszenia wychowawczego*, „Studia Paedagogica Ignatiana” 20 (2017) 5, s. 231–248.
- Marek Z., *Duchowość chrześcijańska w kształtowaniu dojrzałego człowieka*, „Forum Pedagogiczne” 9 (2019) 2/1, s. 47–62.
- Marek Z., *Duchowość, religia i wychowania*, „Pedagogika Społeczna” 14 (2015) 1, s. 9–22.
- Marek Z., *Dziecko w świecie wartości*, „Edukacja Elementarna w Teorii i Praktyce” 17–18 (2010) 3–4, s. 81–86.
- Marek Z., *Nauczyciel jako osoba kształtująca proces moralnego wychowania młodzieży*, „Studia Gdańskie” 18–19 (2006), s. 162–170.
- Marek Z., *Edukacja religijna w poszukiwaniu odpowiedzi na egzystencjalne pytania człowieka*, „Paedagogia Christiana” 40 (2017) 2, s. 11–32.
- Marek Z., *Formacja (chrześcijańska) pedagogicznym wspomaganem rozwoju osoby*, „Studia z Teorii Wychowania” 31 (2020) 11/2, s. 25–38.
- Marek Z., Mólka J., Szymańska M., *Moral Upbringing in the Processes of Religious Education*, “Multidisciplinary Journal of School Education” 2018 nr 2, s. 31–51.
- Marek Z., *Odkrywanie własnej godności formą wspierania rozwoju osoby*, „Roczniki Pastoralno-Katechetyczne” 58 (2011) 3, s. 79–89.
- Marek Z., *Ojcostwo w wychowaniu*, „Horyzonty Wychowania” 21 (2022) 58, s. 45–55.
- Marek Z., *Osiąganie dojrzałości moralnej*, „Studia Paedagogica Ignatiana” 19 (2016) 1, s. 39–56.
- Marek Z., *Pedagogia i pedagogika ignacjańska (jezuicka)*, „Horyzonty Wychowania” 20 (2021) 56, s. 11–21.
- Marek Z., *Podstawy pedagogiki religii*, Kraków 2022.
- Marek Z., *Potencjał religijny wnoszony do wychowania integralnego*, „Pedagogika Społeczna” 14 (2015) 4, s. 9–20.
- Marek Z., *Religia, poznanie, duchowość w wychowaniu*, „Studia Paedagogica Ignatiana” 20 (2017) 2, s. 19–59.
- Marek Z., *Religia: pomoc czy zagrożenie dla edukacji?*, Kraków 2014.
- Marek Z., *Tożsamość pedagogiki religii*, „Paedagogia Christiana” 31 (2013) 1, s. 93–105.
- Marek Z., Walulik A. (red.), *Słowniki społeczne. Pedagogika religii*, Kraków 2020.
- Marek Z., Walulik A., *Ewangelia inspiracją dla nauk o wychowaniu*, „Horyzonty Wychowania” 18 (2019), s. 95–108.
- Marek Z., Walulik A., *Pedagogika katolicka w perspektywie pedagogiki transcendentnej*, „Horyzonty Wychowania” 16 (2017), s. 125–141.

- Marek Z., Walulik A., *What morality and religion have in common with health? Pedagogy of religion in the formation of moral competence*, "Journal of religion and health" 60 (2021) 5, pp. 3130–3142.
- Marek Z., *Wychowanie integralne stosowania rozwoju osoby*, „Edukacja Elementarna w Teorii i Praktyce” 12 (2017) 1, s. 31–47.
- Milerski B., *Hermeneutyka pedagogiczna. Perspektywy pedagogiki religii*, Warszawa 2011.
- Milerski B., *Pedagogika religii*, w: Z. Kwieciński, B. Śliwerski (red.), *Pedagogika 1. Podręcznik akademicki*, Warszawa 2005, s. 45–68.
- Milerski B., *Metodologia pedagogiki religii*, w: Z. Marek, A. Walulik (red.), *Słowniki społeczne. Pedagogika religii*, Kraków 2020, s. 93–114.
- Milerski B., *Pedagogika religii*, w: B. Śliwerski (red.), *Pedagogika. Subdyscypliny i dziedziny wiedzy o edukacji*, Gdańsk 2010, s. 45–68.
- Misiaszek K., *Pedagogika religii w relacji do szkolnego nauczania religii*, w: Z. Marek, A. Walulik (red.), *Słowniki społeczne. Pedagogika religii*, Kraków 2020, s. 51–72.
- Mółka J., Walulik A., *Wprowadzenie*, w: A. Walulik, J. Mółka (red.), *Septuaginta pedagogiczno-katechetyczna. Księga jubileuszowa dedykowana Księdzu Profesorowi dr. hab. Zbigniewowi Markowi SJ w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, Kraków 2017, s. 15–17.
- Nowak M., *Podstawy pedagogiki otwartej: ujęcie dynamiczne w inspiracji chrześcijańskiej*. Lublin 1999.
- Otto G., *Was heisst Religionspädagogik*, w: K. Wegenast (red.), *Religionspädagogik*, t. 1: *Der evangelische Weg*, München – Gütersloh 1991–1994, s. 364.
- Rogowski C., *Pedagogika religii*, w: C. Rogowski (red.), *Leksykon pedagogiki religii*, Warszawa 2007, s. 561–565.
- Simon W., *Pedagogika religii w Niemczech*, w: C. Rogowski (red.), *Leksykon pedagogiki religii*, Warszawa 2007, s. 565–568.
- Śliwerski B., *Pedagogika*, w: T. Pilch (red.), *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, t. 4, Warszawa 2005, s. 100–102.

O autorze

Anna Zellma – profesor nauk teologicznych; kierownik Katedry Teologii Pastoralnej i Katechetyki na Wydziale Teologii Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie; wiceprzewodnicząca Stowarzyszenia Katechetyków Polskich; konsultor Komisji Wychowania Katolickiego Konferencji Episkopatu Polski, członek The European Equipe for Catechesis (EEC), członkini European Forum for Religious Education in Schools (EuFRES). Członkini Komisji Ewaluacji Nauki (2019–2023); Członkini zespołu ekspertów ds. opracowania nowej podstawy programowej katechezy Kościoła katolickiego w Polsce oraz nowego programu nauczania religii rzymskokatolickiej w przedszkolach i szkołach (2015–2018), członkini Komitetu Nauk Teologicznych PAN. Zainteresowania badawcze: katecheza młodzieży, dydaktyka nauczania religii, profesjonalny rozwój nauczyciela religii, inspiracje pedagogiczne w pracy funkcjonariuszy policji, wybrane zagadnienia z zakresu katechezy integralnej, pedagogika rodziny, pedagogika czasu wolnego, dydaktyka wychowania do życia w rodzinie, edukacja regionalna w nauczaniu religii, pedeutologia. Kontakt: anna.zellma@uwm.edu.pl